

Janssen heeft een voortreffelijke en zeer fraai verzorgde teksteditie afgeleverd, mede door de uitvoerige annotatie en het zeer complete register waarin ook de in de typografie en het drukkersbedrijf gangbare termen zijn opgenomen. Het valt echter te hopen dat het hier niet bij blijft en dat deze editie de aanzet vormt tot de langzamerhand broodnodige synthese over de geschiedenis van het Nederlandse drukkersbedrijf in internationaal perspectief.

W. W. Mijnhardt

J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Dissertatie Wageningen, Studia historica XIII, A. A. G. bijdragen XXV; Utrecht: Hes Publishers, 1985, 461 blz., f55,-, ISBN 90 6194 494 5).

Met de in de laatste jaren toegenomen belangstelling van economisch-historici naar het niveau en de trend van de Nederlandse economie in het verleden, is ook de behoefte aan een moderne economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw sterker geworden. De agrarische sector was immers, afgaande op de samenstelling van de beroepsbevolking, tot het einde van de negentiende eeuw de belangrijkste economische sector. Bovendien vertoonde deze sector al vroeg, namelijk in de eerste helft van de negentiende eeuw, tekenen van productiegroei. De landbouw is hierdoor een belangrijk thema geworden in het debat rond groei en stagnatie van de Nederlandse economie in deze periode. Het zijn vooral R. T. Griffiths en J. M. M. de Meere geweest, die recent, aan de hand van een tijdreeks van de landbouwproductie in de provincie Groningen, hebben aangetoond dat er na circa 1825 een opmerkelijke productiegroei plaatsvond en daarmee het tot voor kort overheersende beeld van stagnatie in de eerste helft van de negentiende eeuw hebben doorbroken. Hun gegevens betroffen echter slechts één provincie en het wachten was dus op een geheel Nederland omvattende studie. Weliswaar is er sinds 1943 het door Z. W. Sneller geredigeerde handboek van de Nederlandse landbouw, maar dit is in verschillende opzichten verouderd en geeft geen antwoord op de recent geformuleerde historische problemen. J. L. van Zanden heeft dan ook met *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw*, waarop hij in mei 1985 promoveerde, een goede keus gedaan. Door gedegen kwantitatief onderzoek en toepassing van eenvoudige economische begrippen is hij geslaagd in een geheel nieuwe reconstructie van de agrarische geschiedenis van Nederland in deze periode.

Eén van de belangrijkste conclusies van Van Zanden is, dat het eigenlijk nogal meevalt met de productiegroei van de Nederlandse landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw. De agrarische productie steeg slechts gering, terwijl de arbeidsproductiviteit, door de aanzienlijke toename van het arbeidsvolume, een dalende trend vertoonde. Met uitzondering van de landbouw in oost-Nederland was er sprake van een stagnatie. Pas na 1850, en vooral na 1880, trad een versnelling op in de productiegroei en begon de arbeidsproductiviteit te stijgen. Van Zanden noemt de productiegroei vóór 1850 'traditionele groei': de groei die, hoe gering dan ook, plaatsvond, was in hoofdzaak het resultaat van een verhoogde inzet van arbeid en niet zozeer van technische ontwikkeling of specialisatie. Beide laatste aspecten werden pas na 1850 belangrijker. Arbeid werd toen als bron van economische groei minder belangrijk en er begon, in de

termen van Van Zanden, een periode van 'moderne' groei. Van Zanden ontleent beide definities van groei aan E. Boserup en S. Kuznets, die in hun theorieën de nadruk leggen op respectievelijk arbeidsintensieve en arbeidsbesparende produktietechnieken. Cruciale innovaties bij de modernisering van de Nederlandse landbouw waren kunstmest, fabrieksmatige zuivelproductie en coöperaties.

De overgang van traditionele naar moderne economische groei in de landbouw wordt geanalyseerd aan de hand van een aantal kengetallen: de omvang van de produktie en produktiefactoren en de hoogte van inkomen en produktiviteit. Deze variabelen worden per provincie en voor vier peiljaren (1810, 1850, 1880, 1910) berekend uit een groot aantal kwantitatieve gegevens over het aantal economisch actieven, de oppervlakte en het gebruik van landbouwgrond, oogstbrengrsten, de omvang van de veestapel, slachtgewicht, melkgift, wolgewicht, lonen, pachtprizen, etc. De bewerking van en bronnenkritiek op deze gegevens neemt ongeveer een kwart van het proefschrift in beslag en is op zich al een belangrijk resultaat van het onderzoek van Van Zanden. Het historisch onderzoek naar economische groei in Nederland wordt immers, zeker in vergelijking met omringende landen, gehinderd door een tekort aan betrouwbare, gepubliceerde cijfers. Archiefmateriaal is er echter, zoals Van Zanden aantoot, genoeg.

Het proefschrift bestaat uit drie delen: een theoretische inleiding (deel I), het meten van de groei aan de hand van bovengenoemde gegevens (deel II) en de interpretatie van de berekende kengetallen (deel III). Het laatste deel beslaat ruim de helft van het boek en behandelt de regionale verschillen in het tempo van economische groei, de sociale gevolgen van de ontwikkelingen in de landbouw en de relatie tussen agrarische en algemene economische groei. Relatief veel aandacht wordt besteed aan de ontwikkelingen in zes geselecteerde provincies: drie kustprovincies (Groningen, Noord-Holland, Zeeland) en drie oostelijke provincies (Drenthe, Overijssel, Gelderland). Vooral de 'transformatie' van de landbouw in oost-Nederland, een onderwerp dat in de historiografie vaak onderbelicht is, is een centraal onderwerp in deel III. Van Zanden toont aan dat de landbouw er lang niet zo statisch was als wel gedacht wordt, en noemt de ontwikkeling die zich hierin voordeed zelfs een voorbeeld van een klassieke 'agrarische revolutie'. In tegenstelling namelijk tot de kustprovincies, steeg in oost-Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw de produktie door aanpassing van de vruchtopvolging en toepassing van meer arbeid. Wellicht nog belangrijker waren echter de structurele veranderingen in de Oostnederlandse landbouw. Rond 1800 vertoonde deze nog een aantal kenmerken van een 'peasant-economy': het grootste deel van de huishoudens bezat enig land of vee, de produktie was bestemd voor de consumptie van het eigen huishouden, markegenootschappen hadden grote invloed op de produktie en de beroepsbevolking was weinig gedifferentieerd. Maar in de loop van de negentiende eeuw werd deze economie opengebroken en meer bij de markt betrokken: de arbeidsverdeling werd groter, de markten werden verdeeld en de produktie richtte zich meer op de markt.

Het kwantitatieve beeld dat Van Zanden van de economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw geeft, is, hoe kan het ook anders, grof. Zijn metingen en schattingen bevatten soms tamelijk grote onzekerheidsmarges door de onbetrouwbaarheid of het ontbreken van bronnen. Bovendien zijn de perioden tussen de peildata vrij lang en bevatten daardoor soms kortere perioden van groei en van crisis, zonder dat dit uit de berekende kengetallen en groeivoeten duidelijk wordt. Met name in de kustprovincies, die sterk bij de markt betrokken en, als gevolg daarvan, zeer conjunctuurgevoelig waren,

konden relatief korte perioden van uiterst snelle groei optreden, gevolgd door even snelle crisissen. Wat dat betreft is het jammer dat Van Zanden niet meer met tijdreeksen heeft gewerkt ten einde de perioden van groei nader te lokaliseren. Mogelijk worden deze lacunes in de toekomst nog opgevuld door verder bronnenonderzoek van basismateriaal of regionale dieptestudies. Het is echter een grote verdienste van Van Zanden dat hij als eerste een modern raamwerk heeft aangereikt, dat door toekomstige onderzoekers verder kan worden uitgewerkt. Het boek zal nog zeer lang een onmisbaar referentiekader zijn.

P. Priester

A. A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw. Een cultuurhistorische studie* (Dissertatie Leiden; Amsterdam: Ton Bolland, 1985, 364 blz., f45,-, ISBN 90 70057 90 5).

De meeste geschriften over de schoolstrijd zijn afkomstig van confessionele kant en geven naar de mening van de auteur van deze dissertatie een te eenzijdig beeld. Volgens zijn opvatting is de schoolstrijd vooral gevoerd door strijd bare minderheden van diverse confessionele pluimage, terwijl een zwijgende meerderheid — waaronder de ouders van schoolgaande kinderen — helemaal niet zo afkerig was van openbaar onderwijs als vaak werd voorgesteld. Hiermee geef ik een wat vereenvoudigde weergave van de strekking van dit nogal gecompliceerde boek. De schrijver zet de schoolstrijd in een ruim cultuurhistorisch kader, waarvoor hij een indrukwekkend aantal periodieken en pamfletten heeft geraadpleegd, voornamelijk uit de periode tussen de twee schoolwetten van 1806 en 1857. Herhaaldelijk wijst de auteur erop dat de schoolstrijd een uiterst complex gegeven is, onder andere omdat de daarbij een rol spelende culturele en kerkelijke stromingen niet gemakkelijk in te delen en te onderscheiden zijn. Evenmin is het eenvoudig de in dit gebeuren optredende personages onder te brengen in deze of gene richting.

Het is zeker sympathiek dat De Bruin zo objectief te werk gaat en de feiten zo zuiver mogelijk op een rijtje tracht te zetten. Toch lijdt zijn boek daar wel wat onder. De vele feiten worden teveel naast elkaar gerangschikt zonder duidelijke accenten. We krijgen een grote hoeveelheid van aan elkaar schijnbaar gelijkwaardige feiten en er ontstaat geen beeld. Niet zonder reden zucht de auteur zelf ook soms over het 'vergruizende beeld'. Dat neemt niet weg dat het vele bijeengebrachte materiaal zeker de moeite van het bestuderen waard is en ik ga nu wat nader in op de vier hoofdstukken die het werk rijk is.

In het eerste hoofdstuk schetst de schrijver de rampen die Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw troffen. Hij noemt veeziekten, misoogsten, overstromingen en epidemieën, die zouden hebben bijgedragen tot het scheppen van een bepaald geestelijk klimaat waarop hij in het volgende hoofdstuk nader ingaat. Ik zet hier wat vraagtekens, vooral omdat hier een vergelijking met de achttiende eeuw op zijn plaats zou zijn geweest. Waren er toen geen overstromingen, veeziekten en misoogsten, en hoe reageerde de bevolking daar toen op? Wat de besmettelijke ziekten betreft, daar was er natuurlijk wel het frappante verschil tussen de pokken, waartegen in de loop van de achttiende eeuw eerst de inoculatie, later de vaccinatie bescherming ging bieden, terwijl in de negentiende eeuw hier voor het eerst een cholera-epidemie uitbrak. Maar zo'n nieuwe ziekte kun je ook als een uitdaging beschouwen, zeker na het met de pokken behaalde